Любов КАНІШЕВСЬКА,*orcid.org/0000-0002-4190-1601**доктор педагогічних наук, професор,**заступник директора з науково-експериментальної роботи**Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України**(Київ, Україна) mazila060192@ukr.net*

ФЕНОМЕН «НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНА ІДЕНТИЧНІСТЬ» ЯК ПРОБЛЕМА СУЧАСНОГО ВІТЧИЗНЯНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО ДИСКУРСУ

Феномен «національно-культурна ідентичність» висвітлений у педагогічних дослідженнях.

Сучасні українські вчені-педагоги розглядають феномен «національно-культурна ідентичність» як: процес уподібнення особистості з якоюсь нацією; усвідомлення спільнотою або людиною своєї національної приналежності, усвідомлення важливості національних цінностей (українська мова, культура, символи); суб'єктивне відчуття належності до українського народу, нації, прийняття моральних цінностей, що характеризуються ототожненням і уподібненням, формуванням відповідної національної Я-концепції; як сукупність національних та культурних цінностей, почуттів, уявлень, поглядів, ідей, завдяки яким окрема нація усвідомлює свій історично зумовлений соціально-культурний локалітет у системі етнодиференційованого людства, а індивіди – свою національно-культурну ідентичність; складова частина соціальної ідентичності, яка виникає в результаті порівняння своєї нації та культури з іншими; основний компонент духовного світу особистості, який передбачає усвідомлення кожною людиною себе як представника певної нації, носія національної культури, історії тощо.

Сучасні українські вчені-педагоги одноставно наголошують на нерозривному зв'язку між національною свідомістю і національною ідентичністю; визначають ключові чинники у формуванні національно-культурної ідентичності молоді, серед яких провідними є патріотизм, любов до Батьківщини, до свого народу, осмислення історії, культури свого народу, опанування рідної мови, міжнаціональна толерантність, моральна стійкість і людяність у розвитку духовності своєї нації.

Аналіз наукових джерел дозволив уточнити сутність феномену «національно-культурна ідентичність» як усвідомлення людиною себе представником певної нації, носієм її культури, важливості національних цінностей.

Проведене дослідження не вичерпує багатогранності теоретичних і практичних пошуків розв'язання проблеми. Подальшого вирішення потребує проблема формування національно-культурної ідентичності майбутніх педагогів.

Ключові слова: національна свідомість, національна ідентичність, національно-культурна ідентичність, національні цінності, чинники формування національно-культурної ідентичності.

Liubov KANISHEVSKA,*orcid.org/0000-0002-4190-1601**Doctor of Sciences in Education, Professor,**Deputy Director for Research and Experimental Work**Institute of Problems on Education of the National Academy**of Educational Sciences of Ukraine**(Kyiv, Ukraine) mazila060192@ukr.net*

THE PHENOMENON OF “NATIONAL AND CULTURAL IDENTITY” AS A PROBLEM OF MODERN NATIONAL PEDAGOGICAL DISCOURSE

The phenomenon of “national and cultural identity” is reflected in pedagogical research.

Modern Ukrainian scholars-educators consider the phenomenon of “national and cultural identity” as: the process of assimilation of a person with a certain nation; awareness of the community or person of their nationality, awareness of the importance of national values (Ukrainian language, culture, symbols); subjective feeling of belonging to the Ukrainian people, nation, acceptance of moral values, characterized by identification and assimilation, formation of the corresponding national self-concept; as a set of national and cultural values, feelings, ideas, views, ideas through which the nation is aware of its historically determined socio-cultural locality in the system of ethno-differentiated humanity, and individuals are aware of their national and cultural identity; as an integral part of social identity, which arises as a result of comparing one's nation and culture with others; as the main component of the personal spiritual world, which includes the awareness of each person of oneself as a representative of the nation, the bearer of national culture, history, etc.

Modern Ukrainian scholars-educators unanimously emphasize on the inextricable link between national consciousness and national identity; identify key factors in formation the national and cultural identity of young people, among which the leading are patriotism, love for the Homeland, their people, understanding history, culture of their people, mastering the native language, international tolerance, moral stability and humanity in the spirituality of their nation.

The analysis of scientific sources allowed to clarify the essence of the phenomenon of “national and cultural identity” as a person’s awareness of oneself as a representative of a certain nation, the bearer of its culture, the importance of national values.

This study is the first step in the diversity of theoretical and practical researches to solve this problem. Future research will focus on solution the problem of formation of national and cultural identity of future teachers.

Key words: national consciousness, national identity, national and cultural identity, national values, factors of formation of national and cultural identity.

Постановка проблеми. Формування національно-культурної ідентичності є одним із важливих завдань сучасного українського суспільства, зокрема, для подальшого формування його як повноцінної нації. Політичний контекст проблематики (необхідність збереження цілісності держави та її зміцнення, становлення громадянського суспільства, визначення місця країни в системі культурних і геополітичних координат тощо) зумовлює необхідність вироблення адекватної політики щодо кризових явищ, помітних в українській національній ідентичності (Кучера, 1007: 28).

Формування національно-культурної ідентичності молодого покоління – пріоритетний напрям сучасного виховання, про це свідчать закони України «Про вищу освіту» (2014 р.), «Про освіту» (2017 р.), «Про культуру» (2010 р.), Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012–2021 рр. (2013 р.), Указ Президента «Про пріоритетні заходи щодо сприяння зміцненню національної єдності та консолідації українського суспільства, підтримки ініціатив громадськості у цій сфері» (2016 р.), постанова Верховної Ради «Про вшанування героїв АТО та вдосконалення національно-патріотичного виховання дітей та молоді» (2015 р.). Про це йдеться в закордонних документах, а саме в конвенціях ЮНЕСКО «Про значення культурної спадщини для суспільства» (2005 р.), «Про охорону та заохочення розмаїття форм культурного самовираження» (20120 р.).

Аналіз досліджень. Проблема національно-культурної ідентичності посідає вагомe місце в дослідженнях вітчизняних учених-педагогів (І. Бех, І. Газіна, О. Доукіна, К. Журба, В. Кузь, І. Кресіна, А. Литвиненко, О. Матвієнко, Б. Попов, Ю. Руденко, І. Татаренко, К. Чорна, О. Шевченко, І. Шкільна, М. Шульга й інші).

Мета статті – проаналізувати зміст феномену «національно-культурна ідентичність» у дослідженнях сучасних українських учених-педагогів. Для досягнення мети було застосовано методи аналізу, синтезу, узагальнення, систематизації.

Виклад основного матеріалу. Науковці І. Бех, К. Журба розглядають феномен «національно-культурна ідентичність» як суб’єктивне відчуття належності до українського народу, нації, прийняття моральних цінностей, що характеризуються ототожненням і уподібненням, формуванням відповідної національної Я-концепції (Бех, 2017: 33). Дослідники зазначають, що національно-культурна ідентичність підлітка виявляється в суб’єктивному переживанні належності до українського народу, нації, свідомому прийнятті його моральних цінностей, що характеризуються ототожненням і формуванням відповідної національної Я-концепції, атрибутами якої є власна самоповага, національна гідність, справедливість, відповідальність, уміння користуватися правами і свободами, любов до України та бажання пов’язати з нею свою долю. Моральними цінностями, що характеризують національно-культурну ідентичність, визначають свободу, любов, відповідальність, гідність, справедливість (Бех, 2017: 28–29).

Дослідники К. Журба, О. Доукіна виокремлюють етапи формування національно-культурної ідентичності підлітків. Перший етап передбачає ідентифікацію, на основі якої відбувається розмежування «ми – вони»; другий етап – формування уявлення про відмітні якості своєї національної культури, усвідомлення їхніх основних характеристик; третій етап – формування національної свідомості та самосвідомості, національної гідності та поваги до інших етносів і культур, готовність до діалогічної конструктивної взаємодії.

Науковці К. Журба, О. Доукіна теоретично обґрунтували педагогічні умови формування національно-культурної ідентичності підлітків у закладах загальної середньої освіти, як-от: створення національно-культурного виховного середовища в закладі загальної середньої освіти; підготовка вчителів до формування національно-культурної ідентичності підлітків; використання виховного потенціалу позаурочної виховної діяльності закладів загальної середньої освіти;

взаємодія сім'ї і школи у формуванні національно-культурної ідентичності підлітків (Журба, 2018: 81–82).

На думку К. Журби, формування національно-культурної ідентичності має спиратися на: історичну правду, історичну пам'ять, національні ідеали, національну гідність, національну самосвідомість, патріотизм (Журба, 2016: 96).

Аналогічні погляди висловлює К. Чорна, оскільки стверджує, що феномен «національно-культурна ідентичність» убирає в себе: любов до Батьківщини, до історичного самобутнього образу свого народу; віру в його духовну силу й покликання, уміння осмислити історію, культуру, мистецтво, звичаї, обряди, символіку свого народу, нації, рідного краю й оволодіння рідною мовою (Чорна, 1991: 96).

Дослідники І. Бех, К. Журба, О. Докукіна, І. Шкільна визначили основні принципи формування національно-культурної ідентичності підлітків, серед яких:

- гуманістичний (визнання людини найвищою цінністю, розуміння дитини, доброзичливе ставлення до неї, довіра та прийняття дитини такою, якою вона є);
- індивідуальний (утвердження унікальності і неповторного світу кожної дитини; визначає її Я-концепцію, інтереси, потреби в житті);
- неперервності (характеризує процес виховання як такий, що триває протягом усього життя людини);
- цілісності (консолідація зусиль усіх суб'єктів виховання в одну систему);
- наступності (забезпечення передачі з покоління в покоління досвіду засвоєння національних цінностей, які є базисом виховання і розвитку дитячої особистості);
- культуровідповідності (формування національно-культурної ідентичності здійснюється відповідно до культурних умов України);
- природовідповідності (урахування вікових, індивідуальних особливостей, природних умов, соціального оточення, народних традицій);
- педагогічної компетентності (доцільне використання педагогічних форм, методів, добір змісту у процесі формування національно-культурної ідентичності);
- стимулювання (виявлення віри в сили і здібності вихованця, заохочення підлітка до самоорганізації, самовиховання і самовдосконалення (Бех, 2017: 25–27).

У процесі дослідження проблеми формування у старших підлітків національно-культурної ідентичності в умовах пограниччя І. Шкільна зазначає,

що існує загроза протиставлення національно-державним цінностям регіональних (локальних), небезпека конфліктів, маргіналізація, міграція населення, розмитість національно-культурної ідентичності, вплив іншої культури, асиміляція та дифузність з іншими народами. Загрози лінгвістичній ідентичності проявляються як мовні проблеми – у поганому знанні державної мови, домінуванні іншої сусідської мови та широкому використанні суржиків.

Науковець І. Шкільна вважає, що ефективними шляхами формування національно-культурної ідентичності старших підлітків в умовах пограниччя є:

- поширення ареалу спілкування українською мовою;
- доступ до правдивої інформації та розвиток критичного мислення;
- формування національної свідомості та самосвідомості;
- культивування національної гідності та протистояння проявам національної меншовартості;
- упровадження ефективних реформ;
- подолання ксенофобії та нетерпимості;
- виховання дітей на основі національних цінностей (Шкільна, 2018: 301–302).

На думку О. Шевченко, національно-культурна ідентифікація особистості – це процес ототожнення особистістю себе з певною нацією. Змістом цього процесу є суб'єктивне відчуття належності до національної спільності на основі стійкого емоційного зв'язку, що виникає в особистості як результат формування відносно стійкої системи усвідомлених уявлень і оцінок, таких, що реально існують, диференційованих та інтегрованих ознак життєдіяльності нації, а також прийняття групових норм і цінностей. Підсумком процесу становлення національно-культурної ідентичності є формування «Я-образу особистості» як суб'єкта певної національної спільноти (Шевченко, 2005: 6).

О. Шевченко розглядає феномен «національно-культурна ідентичність» у трьох аспектах: 1) як соціально-психологічний результат когнітивно-емоційних та ціннісних процесів ідентифікації людини з національною спільнотою; 2) як мотиваційно-когнітивне ядро національної самосвідомості особистості; 3) як надзвичайно важливий компонент у структурі загальної соціальної ідентичності особистості, невід'ємну частину «Я-образу» особистості. Дослідниця зазначає, що формування національно-культурної ідентичності відбувається протягом усього життя людини, із проходженням у своєму становленні низки фаз, які пов'язані з віковими етапами психічного розвитку людини (Шевченко, 2005: 8).

За визначенням Б. Попова, національно-культурна ідентичність є глибоким емоційним станом душі людини. Водночас національно-культурна ідентичність не завжди усвідомлюється людиною, особливо коли вона перебуває у стані «національного спокою», тобто коли її ідентичності не загрожують якості зовнішні чинники, коли власна ідентичність не є соціальною чи психологічною проблемою. Особа інтегрується в етнос, націю відчуттям підсвідомої, радше природної взаємної симпатії осіб, які таким способом створюють дану соціальну групу (Етнос і соціум, 1993: 64).

Три фази у процесі формування національно-культурної ідентичності виокремлює І. Татаренко. Це фаза етнодиференціації; фаза вироблення й авто- та гетеростереотипів; фаза формування національного ідеалу. У межах першої фази відбуваються класифікація та власне ідентифікація, що є основою для формування опозиції «ми – вони». У другій фазі відбувається «формування образів», тобто надання етнічним спільнотам певних культурних, статусних, ментальних характеристик. Третя фаза пов'язана з формуванням національної ідеології, національної гідності та здатності до здійснення цілеспрямованого ідеологічного впливу (Татаренко, 2003: 5).

В основі національної самосвідомості І. Кресіна вбачає усвідомлення державно-політичної, громадянсько-територіальної спільності (соборність), духовної єдності й історичної спорідненості, психологічної, культурної спорідненості та неповторності. Національно-культурна ідентичність постає усвідомленням спільнотою або окремою людиною своєї національної приналежності (Кресіна, 1998: 87). Отже, необхідно наголосити на нерозривному зв'язку між національною свідомістю і національною ідентичністю.

Національно-культурна ідентичність вважається складовою частиною соціальної ідентичності, яка виникає в результаті порівняння своєї нації та культури з іншими (Огнев'юк, 2003: 111). Водночас В. Огнев'юк слушно зазначає, що патологічною формою такої ідентичності може бути націоналізм, який намагається спростити світ до рівня національного обмеження й фанатизму. На відміну від національно-культурної ідентичності, яка є відкритою і толерантною формою висвітлення індивідом власної ідентичності, націоналізм абсолютизує націю і вимагає так званої «сліпої віри» від своїх прихильників. Незважаючи на національну належність, націоналісти переконані, що тільки боротьба нації за існування забезпечить її виживання (Огнев'юк, 2003: 111).

На переконання В. Огнев'юка, освіта має запобігати проявам крайніх націоналістичних тенденцій, водночас сприяти національній ідентифікації молодих людей. «Юнаки і дівчата мають розрізняти національне обмеження і багатонаціональне розмаїття. Однак такий підхід також вміщує в собі небезпеку денаціоналізації суб'єктів навчально-виховного процесу, до чого закликають деякі американські та європейські політики і вчені» (Огнев'юк, 2003: 111).

Науковець Т. Потапчук зазначає, що національна свідомість відображає ставлення до національних феноменів, а національно-культурна ідентичність є оцінкою людини самої себе як носія національної свідомості, свого місця в національному світі. Дослідниця стверджує, що національна свідомість відображає певне ставлення людини до національного, а національно-культурна ідентичність є її ставленням (Потапчук, 2015: 56).

Феномен «національно-культурна ідентичність студентів» І. Газіна розглядає як найелементарніші прояви в діяльності студентської молоді, які свідчать про усвідомлення себе представниками українського народу, гордості за це, самоповаги до себе як українців, ставлення студентів до національних цінностей (українська мова, культура, національна символіка) та усвідомлення ними їхньої важливості. Ці дії мають обов'язково бути підкріплені певним комплексом знань і умінь молодих людей. Зокрема знань, що стосуються національної культури (традиції, обряди, фольклор), історичного минулого народу, мови тощо (Газіна, 2008: 33).

Аналогічні погляди висловлює А. Литвиненко, яка визначає національно-культурну ідентичність як стан так званого «національного спокою», коли людина не замислюється над тим, хто вона є за національною приналежністю, а добре це знає. Національно-культурна ідентичність – це природне знання людини, успадковане від минулих поколінь, і формується вона абсолютно стихійно. Коли ж власна ідентичність є соціальною чи психологічною проблемою, то розв'язання такої проблеми потребує значної розумової діяльності (Литвиненко, 2007: 9).

Отже, феномен «національно-культурна ідентичність» необхідно розглядати не тільки з огляду на його інформаційний компонент (знання мови, історії, культури свого народу), а й «<...> з урахуванням її ціннісних складових, які у структурі ідентичності позначають внутрішні детермінанти вчинків, є орієнтирами в цілеспрямованих, осмислених діях людини» (Потапчук, 2015: 57). Основою формування національних цінностей

є морально-світоглядні цінності українського етносу. Науковець С. Рашидов у структурі національних цінностей виокремлює такі компоненти: гармонію (гармонія життя, внутрішнього світу, міжособистісних стосунків, ставлення до природи); добро (добро як істина, вище благо, глибока віра в перемогу добра над злом, добродійність, милосердя, гуманізм); свобода (внутрішня свобода, волелюбність, визнання неповторності людської індивідуальності, нетерпимість до рабства); справедливість (щирість, правдивість, прагнення до знаходження істини, до соціальної справедливості, віра у вищу справедливість); сім'я (як першооснова розвитку й формування особистості, духовного, культурного, економічного розвитку суспільства); народ (повага до трудового народу, вміння осмислювати історію, культуру, традиції, моральні цінності свого народу, віра в його духовні сили, прагнення до того, щоб український народ посів гідне місце в цивілізованому світі); Україна (патріотичні почуття, прагнення до зміцнення держави, економіки, культури, готовність віддати всі зусилля для блага Вітчизни (Рашидов, 2013: 222).

Дослідник М. Шульга розглядає феномен національно-культурної ідентичності в контексті зв'язку людини зі спільнотами як сукупність взаємопов'язаних «ідентитетів», тобто визначення себе через віднесення до різних спільнот, що етнічний ідентитет, на думку науковця, є ієрархічним утворенням. Він виявляється в понятті багаторівневої етнічної самоідентифікації. У дослідженнях М. Шульги розглядаються механізми та функції самоідентифікації в умовах існування сучасного суспільства (Шульга, 1996: 88).

Підтримуємо міркування Т. Потапчук, що національно-культурна ідентичність набуває свого розвитку під впливом національної свідомості людини. Національна самосвідомість передбачає, що індивід усвідомлює особливості інших націй та культур через розуміння специфіки своєї нації та культури. Уявлення нації про себе як про дещо особливу реальність сприяє її самовиділенню із числа інших націй. Здатність нації до самовідображення є проявом національної самосвідомості, що об'єктивується в мові нації, у системі народних звичаїв і традицій, у переказах, легендах, міфах (Потапчук, 2015: 55).

Слушною є думка О. Матвієнко, що ключовими чинниками у формуванні національно-культурної ідентичності є патріотизм, любов до свого народу, толерантність, моральна стійкість і людяність у розвитку духовності своєї нації. Рефлексивно-гуманістичне взаєморозуміння членів

спільноти істотно розширюють рефлексивні можливості кожного, сприяють розвиткові фундаментальної людської здатності – самостійно будувати й перетворювати власну життєдіяльність, бути суб'єктом свого розвитку (Матвієнко, 2001: 60).

У дисертаційному дослідженні Т. Потапчук «Теоретико-методологічні основи формування національно-культурної ідентичності студентів вищих педагогічних навчальних закладів» уточнено феномен «національно-культурна ідентичність» як сукупність національних та культурних цінностей, почуттів, уявлень, поглядів, ідей, завдяки яким певна нація усвідомлює свій історично зумовлений соціально-культурний локалітет у системі етнодиференційованого людства, а індивіди – свою національно-культурну ідентичність. Це усвідомлене прийняття особистістю відповідних норм і зразків поведінки, ціннісних орієнтацій, поглядів і мови, розуміння свого «Я» з позиції установлених характеристик, які прийняті в даній етнічній групі, у виявленні лояльності до них. Дослідницею схарактеризовано типи (національно-культурна, індиферентність, національно-культурний нігілізм, національно-культурний егоїзм, національно-культурний ізоляціонізм), форми (імплицитна, експліцитна, компліцитна, планетарна), форми національно-культурної ідентичності (орієнтація в метаіндивідуальному світі; екзистенційна; інтеграції у просторі загальнолюдського досвіду; трансцендентна) (Потапчук, 2015: 413–414).

Т. Потапчук обґрунтовано й експериментально перевірено педагогічні умови формування національно-культурної ідентичності студентів закладів вищої освіти, серед яких:

- категоріальні (взаємодія студентів із навколишнім соціальним та природним світом, його вивчення, бажання та прагнення змінити себе);
- ціннісно-орієнтувальні (характеристика національно та культуро зорієнтованих цінностей: загальнолюдських – збереження соціального та культурного середовища, позитивне ставлення до власної Землі як до унікальної екосистеми; соціо-природних – турбота про природне оточення; бережливе ставлення до культури, традицій, особиста відповідальність перед нацією; особистісних – любов до етнографії, звичаїв, канонів, обрядів, традицій, культури, готовність змінювати на краще навколишній соціальний та природний світ);
- змістово-функціональні, структурні та процесуальні (взаємозв'язок структурних складових частин діяльності – мотиваційно-цільової, організаційної, результативної тощо);
- типологічні (виконання студентами різних видів діяльності за цільовою спрямованістю, за

видовою структурою, згідно з умовами, рівнями і формами організації педагогічно регульованої навчально-виховної діяльності).

Вищезазначені педагогічні умови було реалізовано за допомогою різних форм педагогічно регульованої навчально-виховної діяльності: профільні табори (зміни); авторські проекти; зleti; екологічні рейди, експедиції, акції, походи, екскурсії; свята, фестивалі, виставки, конференції; змагання, конкурси, олімпіади, ігри тощо (Потапчук, 2015: 416–417).

Аналіз наукових джерел дозволив уточнити сутність феномену «національно-культурна ідентичність» як усвідомлення людиною себе представником певної нації, носієм її культури, важливості національних цінностей.

Формування національно-культурної ідентичності ґрунтується на національному світогляді, національній культурі, мові, національній ідеї (Бех, 2003: 28).

Висновки. Феномен «національно-культурна ідентичність» знайшов відображення в дослідженнях сучасних українських учених-педагогів.

Педагогічні дослідження розглядають феномен «національно-культурна ідентичність» як: процес уподібнення особистості з певною нацією

(О. Шевченко); усвідомлення спільнотою або людиною своєї національної приналежності, усвідомлення важливості національних цінностей (українська мова, культура, символіка (І. Газіна, І. Кресіна, А. Литвиненко, Б. Попов, М. Шульга); як суб'єктивне відчуття належності до українського народу, нації, прийняття моральних цінностей, що характеризуються ототожненням і уподібненням, формуванням відповідної національної Я-концепції (І. Бех, О. Докукіна, К. Журба, І. Шкільна); як сукупність національних та культурних цінностей, почуттів, уявлень, поглядів, ідей, завдяки яким певна нація усвідомлює свій історично зумовлений соціально-культурний локалітет у системі етнодиференційованого людства, а індивіди – свою національно-культурну ідентичність (Т. Потапчук); основний компонент духовного світу особистості, який передбачає усвідомлення людиною себе як представника певної нації, носія національної культури, історії тощо (В. Кузь, Ю. Руденко).

Проведене дослідження не вичерпує багатогранності теоретичних і практичних пошуків розв'язання вказаної проблеми. Подальшого вирішення потребує проблема формування національно-культурної ідентичності майбутніх педагогів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бех І., Журба К., Шкільна І. Формування у підлітків національно-культурної ідентичності у загальноосвітніх навчальних закладах (констатувальний етап дослідження). Черкаси : ЧОПООП, 2017. 83 с.
2. Бех І., Журба К. Концепція формування у підлітків національно-культурної ідентичності в загальноосвітніх навчальних закладах. *Гірська школа українських Карпат*. 2017. Т. 16. С. 24–33.
3. Газіна І. Формування першооснов національної самосвідомості у дітей старшого дошкільного віку засобами української народної музики : дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2008. 197 с.
4. Етнос і соціум / відпов. ред. Б. Попов. Київ : Наукова думка, 1993. 165 с.
5. Журба К., Докукіна О. Педагогічні умови формування національно-культурної ідентичності підлітків в закладах загальної середньої освіти. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. 2018, № 22. С. 75–89.
6. Журба К. До актуальності формування національно-культурної ідентичності підлітків. *Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал*. 2016. С. 93–96.
7. Кресіна І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси : етнополітологічний аналіз. Київ : Вища школа, 1998. 392 с.
8. Кузь В., Руденко Ю., Сергійчук З. Основи національного виховання. Умань : УДП, 1993. 108 с.
9. Кучера Т. Соціально-філософські принципи регіоналізму як механізму розвитку гуманітарної освіти в умовах трансформації суспільства. *Вища освіта України*. Тематичний випуск «Педагогіка вищої школи : методологія, теорія, технології». Рівне : РДГУ, 2007. Т. 3. 227 с.
10. Литвиненко А. Про мовно-культурну самоідентифікацію в молодіжному середовищі зрусіфікованого міста. *Урок української*. 2007. № № 7–8. С. 8–11.
11. Матвієнко О. Психологічні аспекти взаємодії в мета системі «люди – об'єкти – середовище» при здійсненні інформаційної діяльності. *Управління сучасним менеджментом*. 2001. № № 4–6 (2). С. 60–66.
12. Огнев'юк В. Освіта в системі цінностей сталого людського розвитку (світоглядно-методологічний аспект) : дис. ... докт. філос. наук. Київ, 2003. 400 с.
13. Потапчук Т. Теоретико-методичні основи формування національно-культурної ідентичності студентів вищих педагогічних навчальних закладів : дис. ... докт. пед. наук. Рівне, 2015. 467 с.
14. Рашидов С. Ціннісна свідомість сучасного студентства та проблеми її виховання. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Педагогічні науки»*. 2013. № 13 (2). С. 217–223.
15. Татаренко І. Национальная идентификация в переходных обществах. Москва, 2003. 155 с.
16. Чорна К. Основні пріоритети у вихованні національної свідомості і громадянської культури старшокласників. *Педагогіка і психологія*. 1991. № 1. С. 105–131.

17. Шевченко О. Національна ідентифікація у становленні «Я-образу» особистості : автореф. дис. ... канд. психол. наук. Київ, 2005. 20 с.
18. Шкільна І. Формування національно-культурної ідентичності старших підлітків в умовах пограниччя. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. 2018. № 22. С. 295–306.
19. Шульга Н. Этническая самоидентификация личности. К. : Институт социологии НАН Украины, 1996. 199 с.

REFERENCES

1. Bekh I. D., Zhurba K. O., Shkilna I. M. Formuvannya u pidlitkiv natsionalno-kulturnoi identychnosti u zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladakh (konstatyvalnyi etap doslidzhennia). [Formation of national and cultural identity among adolescents in secondary schools (ascertaining stage of the study)]. Cherkasy : ChOIPOPP, 2017. 83 s. [in Ukrainian].
2. Bekh I. D., Zhurba K. O. Kontseptsiiia formuvannya u pidlitkiv natsionalno-kulturnoi identychnosti u zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladakh. [The concept of formation of adolescents' national and cultural identity in secondary schools]. Hir-ska shkola ukrainykh Karpat. 2017, T. 16. S. 24–33. [in Ukrainian].
3. Hazina I. O. Formuvannya pershoosnov natsionalnoi samosvidomosti u ditei starshoho doshkilnoho viku zasobamy ukrainskoi narodnoi muzyky : dys. ... kand. ped. nauk. [Formation of the basics of national self-consciousness among children of senior preschool age by means of Ukrainian folk music (PhD dissertation)]. Kyiv, 2008. 197 s. [in Ukrainian].
4. Etnos i sotsium / vidpov. red. B. V. Popov. [Ethnos and society]. K. : Naukova dumka, 1993. 165 s. [in Ukrainian].
5. Zhurba K. O., Dokukina O. M. Pedahohichni umovy formuvannya natsionalno-kulturnoi identychnosti pidlitkiv v zakladakh zahalnoi serednoi osvity. [Pedagogical conditions for formation of national and cultural identity of adolescents in general secondary education]. Teoretyko-metodychni problemy vykhovannya ditei ta uchnivskoi molodi. 2018, № 22. S. 75–89. [in Ukrainian].
6. Zhurba K. O. Do aktualnosti formuvannya natsionalno-kulturnoi identychnosti pidlitkiv. [The relevance of formation of national and cultural identity of adolescents]. Suchasnyi vykhovnyi protses: sutnist ta innovatsiyni potentsial, 2016. S. 93–96. [in Ukrainian].
7. Kresina I. O. Ukrainska natsionalna svidomist i suchasni politychni protsesy : (etnopolitohichniy analiz). [Ukrainian national consciousness and modern political processes: (ethnopolitical analysis)]. Kyiv : Vyshcha shkola, 1998. 392 s. [in Ukrainian].
8. Kuz V. H., Rudenko Yu. D., Serhiichuk Z. O. Osnovy natsionalnoho vykhovannya. [Fundamentals of national education]. Uman : UDPI, 1993. 108 s. [in Ukrainian].
9. Kuchera T. M. Sotsialno-filosofski pryntsyipy rehionalizmu yak mekhanizmu rozvytku humanitarnoi osvity v umovakh transformatsii suspilstva. [Socio-philosophical principles of regionalism as a mechanism for development of humanitarian education in transformation of society]. Vyshcha osvita Ukrainy. Tematychnyi vypusk "Pedahohika vyshchoi shkoly : metodolohiia, teoriia, tekhnolohii". Rivne : RDHU, 2007. T. 3. 227 s. [in Ukrainian].
10. Lytvynenko A. A. Pro movno-kulturnu samoidentyfikatsiiu v molodizhnomu seredovyschi zrusyfikovanoho mista. [On linguistic and cultural self-identification in the youth environment of the Russified city]. Urok ukrainskoi. 2007, № 7–8. S. 8–11. [in Ukrainian].
11. Matvienko O. V. Psykholohichni aspekty vzaiemodii v meta systemi "liudy – obiekty – seredovyshe" pry zdiisnenni informatsiinoi diialnosti. [Psychological aspects of interaction in the metasytem "people – objects – environment" in implementation of information activities]. Upravlinnia suchasnym menedzhmentom. 2001. № 4–6 (2). S. 60–66. [in Ukrainian].
12. Ohneviuk V. O. Osvita v systemi tsinnosti staloho liudskoho rozvytku (svitohliadno-metodolohichniy aspekt) : dys. ... d-ra filos. nauk. [Education in the system of values of sustainable human development (worldview and methodological aspect) (Doctoral dissertation in Philosophy)]. Kyiv, 2003. 400 s. [in Ukrainian].
13. Potapchuk T. V. Teoretyko-metodychni osnovy formuvannya natsionalno-kulturnoi identychnosti studentiv vyshchykh pedahohichnykh navchalnykh zakladiv: dys. ... d-ra ped. nauk. [Theoretical and methodical bases of formation of national and cultural identity of students of higher pedagogical educational institutions (Doctoral dissertation in Education)]. Rivne, 2015. 467 s. [in Ukrainian].
14. Rashydov S. F. Tsinnisna svidomist suchasnoho studentstva ta problemy yii vykhovannya. [Value consciousness of modern students and the problems of its education]. Visnyk Luhanskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Pedahohichni nauky. 2013. № 13(2). S. 217–223. [in Ukrainian].
15. Tatarenko I. G. Natsionalnaya identifikatsiya v perehodnykh obschestvakh. [National identification in transitional societies]. M., 2003. 155 c. [in Russian].
16. Chorna K. I. Osnovni priorytety u vykhovanni natsionalnoi svidomosti i hromadianskoi kultury starshoklasnykiv. [The main priorities in education of national consciousness and civic culture of high school students]. Pedahohika i psykholohiia, 1991. № 1. S. 105–131. [in Ukrainian].
17. Shevchenko O. V. Natsionalna identyfikatsiia u stanovlenni "Ja-obrazu" osobystosti : avtoref. dys. ... kand. psykhol. nauk. [National identification in formation of the "self-image" of personality: (Dissertation Abstract)]. Kyiv, 2005. 20 s. [in Ukrainian].
18. Shkilna I. M. Formuvannya natsionalno-kulturnoi identychnosti starshykh pidlitkiv v umovakh pohranychchia. [Formation of national and cultural identity of senior adolescents in the condition of the border]. Teoretyko-metodychni problemy vykhovannya ditei ta uchnivskoi molodi, 2018. № 22. S. 295–306. [in Ukrainian].
19. Shulga N. A. Etnicheskaya samoidentifikatsiya lichnosti. [Ethnic self-identification]. K. : Institut sotsiologii NAN Ukrainyi, 1996. 199 [in Russian].